

BLOEDWREKER AAN DE POORT

Preekschets over Deuteronomium 19:1-13

Ik bewaar een bijzondere herinnering aan dit Bijbelgedeelte uit de tijd dat ik werkte als legerpredikant. De jongeman die het betreft zal een jaar of achttien geweest zijn toen ik hem ontmoette. Hij vertelde mij dat hij van kinds af aan met de dood van zijn moeder op zijn geweten had gelopen. Toen hij als kind in de tuin aan het spelen was rende het hondje waarmee hij speelde de tuin van de overburen in. De overbuurvrouw begon op hem te schelden en zijn moeder nam het voor hem op. Bij de woordenwisseling die daarbij ontstond is zijn moeder dood neergevallen. ‘Hartstilstand’ zeiden de dokters. ‘Mijn schuld’ spookte het door het hoofd van de jongen. ‘Als ik beter op dat hondje had gelet’...

Toen hij zijn verhaal gedaan had, vertelde ik hem over het oudtestamentische gebod aangaande de vrijsteden. Ik zou daar niet op gekomen zijn als ik me in die tijd niet net met het boek Deuteronomium had beziggehouden, op zoek naar Bijbels spreken over sociale gerechtigheid. Ik vertelde hem dat God wilde dat er in het oude Israël vrijsteden waren waar mensen naar toe konden vluchten die iemand zonder opzet hadden gedood. Dat zulke mensen niet als moordenaars mochten worden gezien omdat zij degene die zij gedood hadden niet al ‘sinds gisteren en eergisteren’ gehaat hadden (Deut. 19:4). Hij keek naar de Hebreeuwse letters en wilde weten of het er werkelijk stond. Hij las er het woord dat hem vrijspak en dat tegelijk het diepste in hem bovenbracht dat hij voor zijn moeder voelde: ‘Ik heb altijd van haar gehouden.’

Hoe een oude tekst – uit een in christelijke kring bijna vergeten hoek van de Bijbel – een levend woord van God blijkt.

Lévinas

Is dit een toevalstreffer of heeft het gebod betreffende de vrijsteden een blijvende betekenis ook voor ons, die eeuwen later en onder een heel ander wetstelsel leven? De Joodse denker en schrijver Emmanuel Lévinas is ervan overtuigd dat dat zo is en dat hij dat kan aantonen vanuit de Joodse traditie. In *L’au-delà du vernet* (‘Aan gene zijde van het vers’, uitgegeven Parijs 1982) laat hij in een aantal ‘Talmoed-lezingen’ (*Lectures talmudiques*) zijn licht schijnen over passages uit de Hebreeuwse bijbel. Vertrekkend vanuit de Talmoed – een schriftelijke neerslag van discussies tussen rabbijnen van de eerste tot pakweg het einde van de vijfde eeuw van onze jaartelling – weet hij Bijbelgedeelten die op christelijke kansels zelden of nooit aan de orde komen dikwijls op overtuigende en soms op dwingende wijze te actualiseren.

De tweede lezing handelt over de ‘vrijsteden’ (in het Frans ‘villes-refuges’: ‘vluchtsteden’) waar iemand die zonder opzet een medemens gedood had naartoe kon vluchten en kon rekenen op bescherming. Voorschriften omtrent deze steden vindt men in de boeken Exodus (21:13ev.), Numeri (35:9ev.) en Deuteronomium (19:1ev.). De versie uit Deuteronomium geef ik hieronder in vertaling weer. Na opmerkingen bij de vertaalde tekst laat ik enige passages uit Lévinas’ lezing volgen, waarin hij het gebod aangaande de vrijsteden actualiseert, waarna suggesties voor de verwerking daarvan in een preek zullen volgen. Een preek voor de christelijke kansel, waarin ook teksten uit het Nieuwe Testament zullen worden betrokken.

Mogelijk zullen sommigen vinden dat ik op die manier Joods gedachtegoed voor christelijke doeleinden misbruik. Ik troost mij met de gedachte dat Lévinas, bij alle moeite

die hij met het christendom als geheel mocht hebben, openstond voor gesprek met christenen die nog wat *verwachtten* en die bereid waren zich door het Jodendom in die verwachting te laten stimuleren (*Amitié judéo-crétienne* in *Difficile liberté*, derde druk, Parijs 1983, 282ev.).

Deuteronomium 19:1-13 (uitgaande van de Statenvertaling):

(1) Wanneer de HEERE, uw God, de volken zal hebben uitgeroeid,
van welke de HEERE, uw God, u het land zal geven,
en gij die in bezit genomen zult hebben,
en in hun steden en in hun huizen wonen,

(2) Zult gij u drie steden afzonderen
in het midden van uw land –
dat de HEERE, uw God, u geven zal
om het in bezit te nemen.

(3) Gij zult u de weg bereiden
en het gebied van uw land
– dat de HEERE, uw God, u als erfenis zal geven –
in drieën delen.

Dit nu zal zijn, opdat ieder doodslager daarheen vlucht.

(4) En dit is het woord betreffende de doodslager die daarheen zal vluchten opdat hij leeft:

die zijn naaste doodgeslagen zal hebben door onwetendheid,
die *hij* toch sinds gisteren en eergisteren niet haatte,

(5) zoals degene die met zijn naaste in heb bos zal zijn gegaan om hout te houwen
en zijn hand met de bijl wordt aangedreven om hout af te houwen
en het ijzer schiet af van de steel en treft zijn naaste zodat hij sterft,
die zal in een van deze steden vluchten en leven,

(6) opdat de bloedwreker de doodslager niet najaagt
als zijn hart verhit is

en hem achterhaalt omdat de weg te ver zou zijn
en tot in zijn ziel op hem inslaat,
terwijl er toch geen doodsoordeel tegen hem is,
want hij haatte hem niet sinds gisteren en eergisteren.

(7) Daarom gebied *ik* u en zeg:
Gij zult u drie steden afzonderen.

(8) En indien de HEERE, uw God, uw gebied zal verwijden,
zoals Hij uw vaders gezworen heeft,
en Hij u al dat land geven zal,
dat Hij u gezegd heeft te geven,

(9) (wanneer gij al dit gebod zult waarnemen
om dat te doen hetgeen *ik* u heden gebied,
de HEERE, uw God liefhebbende
en alle dagen in zijn wegen wandelende)

dan zult gij voor u nog drie steden bij deze drie voegen,

(10) opdat het bloed van de onschuldige niet wordt vergoten
in het midden van het land dat de HEERE, uw God, u als erfenis geeft

en er bloedschulden op u zouden rusten.
(11) Maar wanneer er iemand zijn zal die zijn naaste haat
en op hem loert
en tegen hem opstaat
en tot in zijn ziel op hem inslaat zodat hij sterft,
en vlucht tot een van die steden,
(12) dan zullen de oudsten van zijn stad [mensen] sturen
en hem vandaar nemen
en hem in de hand van de bloedwreker geven,
dat hij sterft.
(13) Uw oog zal hem niet ontzien,
maar gij zult het bloed van de onschuldigen uit Israël wegdoen,
opdat het u welga.

Aantekeningen bij de tekst

'Gij' is 'jij'. De Israëlieten worden aangesproken in het enkelvoud. Ieder is persoonlijk verantwoordelijk voor de realisering van wat God Israël via Mozes gebiedt.

(1) 'Uitgeroeid': heeft betrekking op een goddelijk oordeel. De volken die het beloofde land bewonen hebben afgedaan vanwege de ongerechtigheid die zij, als zij zich niet beteren, door hun bestaan in stand houden. Na eeuwen van goddelijk geduld zijn zij gedoemd te verdwijnen.

Bij deze (aan Genesis 15, vers 16 ontleende) gedachtegang kan men het laten, *als* men over dit uitroeien al iets wil zeggen in de preek. God tegen beschuldiging van genocide in bescherming nemen zal niemand overtuigen en leidt af van wat men aan positiefs te berde wil brengen. *De toekomst is aan een volk waar recht zal heersen*. Daarbij hoort dat er van rechtswege zorgvuldig met het leven van mensen, ook van beschuldigen, wordt omgegaan. Het maakt verschil of iemand een medemens haat en het er vanuit die haat op toelegt hem te doden, of dat hij, mogelijk door onachtzaamheid, maar zonder opzet iemands dood veroorzaakt. Het voorbeeld van het blad dat van de steel van de bijl vliegt en iemand dodelijk treft laat zien wat de wetgever (hier Mozes, sprekend namens God) bedoelt. Wie zonder opzet een medemens doodt, mag niet als een moordenaar ter dood worden gebracht aangezien hij degene die hij doodde niet 'sinds gisteren en eergisteren' al haatte.
(3) 'Bereid de weg': de weg die naar de uit te kiezen steden leidt, zodat men er gemakkelijk kan komen.

(4) 'Hij': heeft in de Hebreeuwse tekst nadruk. Wat er ook misgegaan mag zijn en welke gevoelens dat ook bij familie en nabestaanden van het slachtoffer mag oproepen, *hij* haatte degene die door zijn toedoen om het leven kwam niet.

(6) 'Bloedwreker': Bedoeld is een naast familielid dat het bloed van de gedode 'bevrijdt' of 'vrijkoopt', zoals er letterlijk staat. Dat wil zeggen dat hij zorgt er een prijs voor betaalt wordt, of – om het iets dieper te zeggen – dat de schuld die bloedvergieten onvermijdelijk met zich brengt, wordt ingelost. Het gaat om een emotioneel geladen verlangen vergoten bloed van een verwant te wreken. Dit verlangen wordt door de wetgever erkend. Er wordt ook een zekere ruimte aan gegeven, maar degene die zonder opzet bloed vergoot wordt er door dezelfde wetgever tegen beschermd.

Vergelding blijft tot op de huidige dag een van de doelen van het strafrecht, naast andere als opvoeding en de veiligheid van de samenleving. Het strafrecht kan het 'verhit' gemoed (vs. 6) van degene wiens verwant gedood is niet negeren, maar het kan er zich ook

niet door laten beheersen. Als het doden zonder opzet betreft, kan er niet aan tegemoetgekomen worden. Vandaar het gebod vrijsteden aan te wijzen waar de bloedwreker niet mag komen en waar degene die ongewild de dood van een naaste veroorzaakte zich tegen zijn woede beschermd weet.

(7, 9) In de verzen 7 en 9 heeft 'ik' in het Hebreeuws nadruk: 'Daarom gebied ik u' – 'om dat te doen hetgeen ik u heden gebied'. In Numeri was het God die het gebod gaf, de God die in het midden van de kinderen van Israël wil wonen (35:34). In Deuteronomium is het Mozes, die namens God spreekt, maar hier toch ook met nadruk 'ik' zegt. Matigt hij zichzelf hier goddelijk gezag aan? Of beroept hij zich hier op een gezag dat hij aan eigen ervaring ontleent? Mozes had zelf voor zijn leven moeten vluchten nadat hij een Egyptenaar had gedood om een mede-Israëliet te beschermen (Ex. 2:11ev.). Ook wist hij uit ervaring wat het betekende een huis te vinden waar men bereid is bescherming te bieden aan een vluchtende (Ex. 2:16). Daarom kan Mozes ook zelf met gezag het instellen van vrijsteden gebieden. Toch is men, wanneer men zich aan Mozes' woorden houdt, allereerst aan *God* gehoorzaam. Men doet het 'God liefhebbende', zoals in vers 9 staat. Een God die zulke voorzieningen treft om het leven van onschuldigen te beschermen is het waard om lief te hebben.

(11-13) Voor mensen die het op het leven van hun medemens hebben *voorzien*, is in het land waar men naar toe gaat geen ruimte.

Opvallend zijn de levendige termen waarin het gedrag van de moordenaar beschreven wordt: 'haten', 'loeren' – het op iemand voorzien hebben –, 'opstaan' en in actie komen om ten slotte zo op het slachtoffer 'in' te 'slaan' dat het zijn 'ziel' – zijn leven – raakt. Voor bloed dat zo vergoten wordt moet genoegdoening worden gegeven. Waar recht heerst kan het opzettelijk doden van een medemens niet ongestraft passeren. Zelfs voor een moord of doodslag waarvan de toedracht niet bekend is moet door middel van een offerritueel boete worden gedaan (Deut. 21:1ev.).

Hoe de hier beschreven instelling feitelijk gefunctioneerd heeft laat zich moeilijk meer achterhalen. De verhalende gedeelten van de Bijbel geven er geen voorbeelden van. Het is nauwelijks voorstelbaar dat bloedwraak als erkende vorm van rechtspleging onder het gecentraliseerde recht in de koningstijd nog functioneerde. Mogelijk hebben we in de regelgeving aangaande de vrijsteden met 'gewenst recht' te maken (C. Houtman, *Het altaar als asielpaats. Beschouwingen over en naar aanleiding van ex. 21:12-14*, Kampen 1990, geciteerd door H. van den Brink, *Bijbels recht. Oefeningen in exegese*, Kampen 1995, pag. 232) en gaat het in de betreffende Bijbelgedeelten in de eerste plaats om de principes die erin worden geïllustreerd: het relatieve recht dat wordt toegekend aan de behoefte de dood van een vriend of verwant te wreken, het rekening houden met de mate waarin iemand voor een daad verantwoordelijk gesteld kan worden, ook als die daad dodelijke gevolgen heeft, de bescherming die het recht aan onschuldigen heeft te bieden, zelfs als zij, zij het onbedoeld, een medemens het leven hebben benomen.

Ook nu nog kunnen de met het oog op de vrijsteden gegeven voorschriften ons gevoelig maken voor de mate waarin wij verantwoordelijk zijn voor wat we, zonder het te willen dikwijls, teweeg kunnen brengen in het leven van een medemens. De aan het begin vertelde geschiedenis laat zien hoe bevrijdend het kan zijn daar helderheid over te krijgen. Een grappig bedoelde opmerking die iemand ineens diep onder de huid blijkt te treffen, een moment van onbedachtzaamheid in het verkeer met onbedoelde ingrijpende gevolgen – leed dat men niet heeft *willen* aanrichten, maar dat toch in meerdere of mindere mate op ons geweten drukt. Ook als men zich niet in alles vrij kan pleiten is het toch goed zich in

zulke situaties af te vragen of men de persoon die door het leed getroffen werd 'sinds gisteren en eergisteren haatte'. Men hoeft geen schuld op zich te nemen die men in feite niet heeft.

Ook het Nieuwe Testament kent deze nuances. Christus is Paulus, die de gemeente van Christus vervolgde, genadig, om dat hij het 'onwetende' gedaan heeft, in zijn 'ongelovigheid' (1 Tim. 1:13). 'Vader, vergeeft hun, want zij weten niet wat zij doen,' bidt Jezus voor degenen die Hem kruisigen (Luk. 23:34).

Toch wordt ook aan wraakgevoelens in een – zij het beperkte – ruimte gegund. Vergeven mag een christelijk ideaal zijn, de behoefte aan vergelding krijgt in de Bijbel ook ruimte. De psalmen zijn vol van uitingen van het 'verhitte hart' waar in de tekst over wordt gesproken. Ook in het Nieuwe Testament is de roep om vergelding te horen (2 Tim. 4:14), tot in de hemel toe (Openb. 6:10). Vergeven zonder recht te doen zou het voortbestaan van het kwade betekenen.

Lévinas' actualisering

In Lévinas' toelichting valt op dat hij de doodslager niet als bij voorbaat geheel onschuldig ziet. De gevoelens van de bloedwreker worden niet voor niets erkend en de inperking van de vrijheid die het verblijf in de vrijstad met zich meebrengt, ziet Lévinas als een sanctie op de onachtzaamheid waarmee de doodslager handelde. Men zou het als een vorm van ballingschap kunnen zien.

Onder het opschrift: 'De vrijsteden en wij' geeft hij een eigen actualisering van deze instelling. Daarin wil hij 'oproepen wat de instelling van deze steden en de erkenning van de "bloedwreker" in de actualiteit, voorbij het in herinnering roepen van schilderachtige en verjaarde gebruiken, voor ons zou kunnen betekenen.

Deze gevallen van doodslag, gepleegd zonder dat de doodslagers het hebben gewild, zouden die zich niet op een andere manier kunnen voordoen dan door de bijl die de hand verlaat en de voorbijganger komt te treffen? Zou het in de westerse maatschappij, die vrij is en geciviliseerd, maar zonder sociale gelijkheid, zonder rigoureuze sociale gerechtigheid, vreemd zijn zich af te vragen of de voordelen waarover de rijken beschikken ten opzichte van de armen – en in het Westen is iedereen rijk ten opzichte van iemand –, of deze voordelen, van het een naar het ander leidend, niet de oorzaak van een doodstrijd van iemand ergens zijn? Zijn er niet, ergens in de wereld, oorlogen en slachtingen die er het gevolg van zijn? Zonder dat wij anderen, bewoners van onze steden – steden zonder gelijkheid, zeker, maar beschermd en vol overvloed –, zonder dat wij anderen iemand, wie dan ook, kwaad hebben willen doen? De wreker of de verlosser van het bloed met zijn "verhitte hart", waart hij niet om ons heen rond in de vorm van volkswoede, een geest van oproer of zelfs van misdaad in onze buitenwijken ('faubourgs'), resultaat van de sociale onbalans waarin we geplaatst zijn?

De steden waar wij verblijven en de bescherming die wij – terecht vanwege onze subjectieve onschuld – in onze liberale samenleving vinden (zelfs als wij die daar wat minder dan vinden dan voorheen), bescherming tegen zoveel wraakdreigingen die zich storen aan God noch gebod, tegen zoveel verhitte krachten, is dat in feite niet de bescherming van een halve onschuld of van een halve schuldigheid, die onschuld is maar evenzeer ook schuldigheid, – maakt dat alles van onze steden geen vluchtsteden of steden van bannelingen? En de beschaving, onze schitterende en humanistische Grieks-Romeinse beschaving, onze beschaving vol wijsheid, hoezeer zij ook een noodzakelijke verdediging vormt tegen de barbarij van het bloedvergieten en tegen gevaarlijke geestesgesteldheden,

tegen de dreigende wanorde, is deze beschaving toch niet een beetje hypocriet, te ongevoelig voor de redeloze woede van de bloedwreker en niet in staat het evenwicht te herstellen? Men kan zich afvragen of de geest die tot uitdrukking komt in onze manier van leven, in onze goede bedoelingen en onze goede wil, in onze aandacht voor de werkelijkheid, of die geest altijd wakker en op zijn hoede is.' De bedoelde wakkerheid komt bij Lévinas altijd voort uit de bestudering van de Schriften, waar hij op dat moment al schijvende zelf een bijdrage aan levert.

De talmoed-lezing werd in 1981 uitgegeven. In de jaren die sindsdien voorbijgegaan zijn is de actualiteit van de visie die Lévinas hier geeft alleen maar toegenomen. Wat bij Lévinas nog vrij onschuldig 'faubourgs' ('buitenwijken') genoemd wordt, heet nu 'banlieues' ('voorsteden'), een woord dat bijna als vanzelf de gedachte aan godsdienstige radicalisering en dreigend terrorisme bij ons oproept, dingen die toen Lévinas zijn lezing hield in die vorm nog niet aan de orde waren. De bloedwreker gromt vervaarlijk aan onze poorten. We verdedigen ons met recht tegen hem. Toch laat hij ons diep van binnen ook de 'sociale onbalans' in de wereld voelen en in de samenlevingen die wij zo mooi hebben opgezet. Al is het niet onze intentie iemand leed te doen, helemaal vrijpleiten kunnen we onszelf ook niet. De Bijbel opent onze ogen daarvoor. De eerste stap naar herstel van de ontstane onbalans is helderheid ('wakkerheid') van binnen.

In de praktijk blijft het schipperen. 'Er zijn vrijsteden omdat we genoeg geweten hebben om goede intenties te hebben, maar niet genoeg om die intenties in onze daden niet te verraden,' zegt Lévinas tegen het einde van zijn lezing. Daarmee bevindt hij zich in de buurt van Paulus, die in Romeinen 7, vers 21 zegt dat hij het goede wel wil, maar dat, zodra hij wat hij wil in daden wil omzetten, het kwade hem in de weg zit. 'De werkelijkheid is niet transparant voor ons. Verwarde gevoelens houden we voor een geweten en haat voor broederschap. Voor de vloedgolf der dingen staande verliezen wij grond.' Pas in een Jeruzalem waarin Gods gebod volledig gestalte krijgt ('de stad van de ware Thora'), krijgen we grond onder onze voeten. Er is geen bloedwreker meer die we moeten vrezen. We riskeren geen levens meer die zulke bloedwrekers in beweging zouden kunnen brengen. 'Wij verlaten de orde waarin al het bestaande zich enkel met zijn bestaan bezighoudt om binnen te treden in een orde waarin eindelijk de andere mens zichtbaar is.'

Als christelijke lezer ben je bij woorden als deze gauw geneigd aan een komend Jeruzalem, of aan een door God vernieuwde wereld, te denken. Lévinas kent weldegelijk een 'hemels Jeruzalem', maar niet los van een aards Jeruzalem waar de Thora beoefend wordt (begin van de lezing, onder de titel: 'Stad gekoppeld aan het hemelse Jeruzalem.'). Ook het christelijk geloof kent het door Gods woord vernieuwde leven als voorbereiding op een geheel vernieuwde wereld waarin God 'alles in allen' zal zijn (vergelijk 1 Kor. 15, vers 58 en 28).

Suggesties voor de preek

Veel van wat hierboven is gezegd zou in een preek kunnen komen.

Om een tekst als deze over de vrijsteden, waar de gemiddelde kerkbezoeker niet of nauwelijks bekend mee is, te introduceren zal men meteen aan het begin van de preek het belang ervan moeten laten zien. Dat kan door een verhaal als het hierboven vertelde of als men zo'n verhaal niet heeft, door het probleem van het ongewild toebrengen van leed aan de orde te stellen en de vraag op te werpen of men zulk leed zichzelf moet aanrekenen en of men de getroffen werkelijk leed heeft willen doen. Daarna kan men dan vertellen dat er in Israël een instelling bestond die op de vraag naar de persoonlijke verantwoordelijkheid in

dergelijke situaties een antwoord heeft willen bieden en uitweg uit de tegenstrijdige gevoelens die al of niet met opzet toegebracht leed kan veroorzaken: gewetensnood, de angst die vervolging met zich brengt, het 'verhitte hart' dat iemand kan krijgen die door een ongeluk een naaste heeft verloren. Bij de weergave van de tekst doet men er goed aan dicht bij deze gevoelens te blijven, zodat de hoorder – al gaat het om dingen die op deze manier niet meer bestaan – er al luisterend bij wordt betrokken.

Met klem af te raden is het *verdedigen* van de tekst die men heeft gekozen. Daarmee wekt men de indruk dat men het zelf ook een vreemd en stoffig ding vindt, of het voortbrengsel van een denken dat wij, levend in meer verlichte tijden, achter ons hebben gelaten. Wie zo begint moet wel een heel grote sprong maken om nog bij de *bevrijdende kracht* te komen die in de tekstwoorden besloten ligt en die wil je toch overbrengen als je erover gaat preken. Lévinas heeft hier aan een paar woorden genoeg als hij zegt dat hij wat de Bijbel over de vrijsteden zegt voor *nu* wil laten spreken: 'voorbij het in herinnering roepen van schilderachtige en verjaarde gebruiken'. Daar kan men het bij laten en zo blijft de tekst ook uit het 'ijzeren handje' dat Gods woord gebruiken wil om de klok terug te zetten (vgl. Lucebert: *twee handjes* in *Verzamelde gedichten*, Amsterdam 2002, 235).

Nadat men aan de hand van een verhaal of een voorbeeld het belang van de in de tekst behandelde stof heeft laten zien, zou men als volgt met de uitleg van de tekst kunnen beginnen:

In een wereld waar het ene volk het andere uitroeit, begint God iets nieuws. Hij heeft een volk voor ogen waar het anders toe zal gaan dan bij de andere volken. Een volk waar recht zal heersen, waar een mensenleven heilig is. Ook het leven van een verdachte.

Als iemand ongewild de dood van een medemens veroorzaakt had, een medemens die hij niet 'sinds gisteren en eergisteren' haatte, zoals het in de wet staat geformuleerd, dan mocht hij niet als een moordenaar worden gezien en moest hij beschermd worden tegen de woede van de 'bloedwreker'. De bloedwreker was een familielid van de overledene wiens hart door de dood van zijn verwant 'verhit' was geraakt, zoals de wet het noemt, en die eropuit trok om te zorgen dat voor het vergoten bloed zou worden betaald met het bloed van degene die het bloed van de verwant vergoten had.

Opvallend is dat aan dat verhitte hart in onze tekst ruimte wordt gegeven. De behoefte het vergoten bloed van een verwant te wreken wordt legitiem geacht. Tegelijk wordt zij begrensd. Als het iemand betreft die zonder opzet de dood van een ander veroorzaakte, dan moet die naar een plek kunnen vluchten waar de bloedwreker geen toegang heeft en waar hij zich veilig kan weten.

Zulke plekken zijn de 'vrijsteden' waar het in onze tekst om gaat. (...)

Het verdient aanbeveling in de uitleg dicht bij de woorden van de tekst te blijven. Ook om er enkele details uit te lichten zoals het met nadruk door Mozes uitgesproken 'ik' in de verzen 7 en 9: goddelijk gezag ondersteund door gezag dat berust op menselijke ervaring. De ervaring van de vluchteling, die veel mensen – ook in de huidige wereld – delen. Te denken valt ook aan de levendige wijze waarop in vers 11 de aanloop tot het opzettelijk doden van een medemens getekend wordt. Aandacht voor dergelijke details kan hoorders gevoelig maken voor de stijl van het goddelijk spreken: zo spreekt een God die met heel zijn wezen op mensen betrokken is. Zulke dingen op te merken kan het geloof bovenmate versterken. Ze

maken ons gevoelig voor de *stem* die ons in de Bijbel tegemoet klinkt en waardoor we persoonlijk ('jij'!) worden aangesproken. Pas als we het goddelijk woord op die manier horen kan het ons ook persoonlijk – van Godswege! – vrijspreken van dingen waarvan we ons ten onrechte beschuldigen, of tot berouw brengen wanneer dat nodig is.

Nadat men de tekst – al min of meer actualiserend – heeft weergegeven, kan men laten zien hoe klemmend de vraag naar de mate waarin iemand voor aangedaan leed verantwoordelijk kan worden gehouden ook nu nog kan zijn, niet alleen met betrekking tot het persoonlijk geweten maar ook juridisch gezien. In hoeverre kan ik als hulpverlener voor de dood van deze cliënt verantwoordelijk worden gehouden? In hoeverre ben ik als badmeester verantwoordelijk voor het verdrinken van dit kind? Vragen waar ook justitie zich steeds meer mee gaat bezighouden. En dan zien we het allemaal terug: de angst van de vervolgte, het belaste geweten, de boosheid van de nabestaanden – precies zoals het in de tekst beschreven wordt. Wat een ruimte kan het dan geven om in het licht van wat over de vrijsteden wordt gezegd zich af te vragen of het uit *haat* was dat men iemand leed berokkende, en – als dat niet zo was – de vrijspraak van Godswege uit de tekstwoorden te vernemen.

Na het belang van de tekst voor het individuele geweten te hebben laten zien, kan men – aan de hand van Lévinas – vanuit dezelfde tekst een licht over onze, westerse, samenleving laten schijnen. Men kan dat – rekening houdend met de hoorders – in enkele zinnen of meer uitgebreid doen, in eigen of in aan Lévinas ontleende bewoordingen. Zijn naam zal daarbij moeten worden genoemd – ere wie ere toekomt –, met als minimale toevoeging iets als 'de Joodse filosoof en schrijver' – ook als men niet verwacht dat de hoorders zich zullen gaan verdiepen in zijn geschriften.

De actualiteit van Lévinas' analyse dringt zich als vanzelf op. Nadat men die heeft weergegeven kan men erop wijzen dat die actualiteit in de meer dan 35 jaar die sinds de publicatie van Lévinas' lezing verstreken zijn, alleen maar is toegenomen.

Het grommen van de bloedwreker is grimmiger geworden. De buitenwijken waar Lévinas het oproer van de armen zag dreigen, zijn nu de 'banlieues', de 'voorsteden', broedplaatsen van radicale religiositeit en gewelddadig politiek activisme. Terwijl het Lévinas' dagen de 'sociale onbalans' binnen de samenleving was die de bloedwreker deed grommen, broeit er nu haat tegen de westerse samenleving als zodanig. De wereld is in onbalans. De beschermde ruimte die ons overgelaten is wordt kleiner. Het kost ons steeds meer moeite onze vrijstad veilig te houden. Zelfs onze ziel is niet meer veilig. Als we onschuldige slachtoffers zien vallen, gromt de bloedwreker ook in ons en dat vertaalt zich dan weer in politiek.

Vader, vergeef hun, want zij weten niet wat zij doen,' bad Jezus toen men Hem kruisigde (Luk. 23:34) en we mogen aannemen dat Hij – zittend aan Gods rechterhand en vanuit de hemel de mensheid ziende – hetzelfde bidt.

Wij mensen weten niet wat we elkaar aandoen. Ook als we het goede willen doen we elkander leed. Meer dan we weten. Meer dan we willen ook, want tegenover het grootste deel van de mensheid koesteren wij geen haat. Toch berokkenen wij door de vanzelfsprekendheid waarmee wij ons dingen toe-eigenen medemensen leed. Mogelijk sterven er zelfs mensen door ons toedoen. De boosheid die dat veroorzaakt kan ons bang maken. Maar zij raakt ons ook. Wij voelen dat zij een zeker recht heeft. We weren ons met het oog op onze veiligheid, maar doen dat met een belast

geweten, want we weten dat we niet helemaal onschuldig zijn. Daarom houden we ons koest binnen de ruimte die ons – nog – gegund wordt.

Het is met schroom dat ik, na zo uitgebreid Lévinas geciteerd te hebben, deze woorden van Jezus aanhaal. Leed, mensen aangedaan, kan alleen door de mensen die het aangedaan is worden vergeven, is vanuit het Jodendom Lévinas' overtuiging. 'Een wereld waar de vergeving almachtig is, wordt onmenselijk.' (Une religion d'aultes in Difficile liberté, derde druk, Parijs 1983, 24ev., pag. 37, in het Nederlands in Emmanuel Lévinas, Het menselijk gelaat. Essays. Gekozen, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Ad Peperzak, 8e, herziene druk, Amsterdam 2003, 37ev., pag. 49.)

'Vergeef ons onze schulden, gelijk ook wij vergeven onze schuldenaren,' bidt de christelijke gemeente met het oog gericht op het offer dat Jezus voor de wereld bracht. 'Ook wij' staat er met nadruk. Calvijn leert ons dat die 'wij' niet alleen de christenen zijn maar 'alle mensen die op de aarde leven' (Insitutio christianae religionis, Genève 1559, III, 20, 38).

Als we `t zo bidden, zal het Nieuwe Jeruzalem, dat ook Lévinas verwacht, een stad zijn waar mensen ook elkaar hebben leren vergeven. Misschien kan het besef dat degene die óns leed aandoet ook niet weet wat hij doet, daar een eerste aanzet toe zijn en maakt het ook dat de bloedwreker die in óns zit niet al te hevig gaat grommen.

Misschien maakt het ons ook politiek wat rustiger.

(John van Eck, Lexmond, 21-2-2018)